

زمان و مکان ارزیابی خسارت قراردادی

(مطالعه تطبیقی حقوق ایران و مصر)*

فاطمه رجائی**

چکیده

گاهی متعهد در نتیجه عدم اجرای تعهد خویش (اعم از انجام فعل یا ترک فعل) خسارتی به متعهدله وارد می‌آورد که اثر تخلف از این مسئولیت قراردادی، جبران خسارت است. گاهی میزان و شیوه جبران خسارت توسط توافق طرفین (اعم از توافق قبل از وقوع خسارت یا توافق بعد از وقوع خسارت) مشخص شده است که در این صورت طبق آن عمل می‌شود، اما گاهی میزان و شیوه جبران خسارت توسط دادگاه و کارشناسان رسمی تعیین می‌شود. در این صورت، عنصر مکان و زمان دارای اهمیت است، زیرا از سویی ممکن است متعهدله به محض ورود خسارت، ادعای خسارت نکند و از زمان ورود خسارت تا زمان تقدیم دادخواست مدتی فاصله شود در حالی که ارزش پول در این فاصله دارای نوسان است. از طرف دیگر به محض تقدیم دادخواست نیز حکم صادر نمی‌شود؛ گاهی نیز مکان ورود خسارت با دادخواست و رسیدگی متفاوت است. با توجه به اهمیت این موضوع، این نوشتار، شیوه‌های جبران خسارت قراردادی، سپس زمان و مکان تخمین آن را به صورت تطبیقی بین حقوق ایران و مصر مورد بررسی قرار داده و نتیجه گرفته است که در قانون ایران زمان ارزیابی اموال، زمان اجرای حکم قطعی است و مکان تخمین آن در اموال منقول بر اساس ملاک زمان، مکان اجرای حکم است و درباره اموال غیر منقول، محل وقوع آن است. قانون مصر ملاک زمان ارزیابی را روز صدور حکم قرار داده و درباره مکان اموال منقول مطالبی به صراحت ذکر نکرده و ملاک اموال غیر منقول را محل وقوع آن دانسته است. ملاک حقوق ایران به این دلیل که هدف جبران خسارت را بهتر تأمین می‌کند، مناسب‌تر است.

کلید واژه‌ها: خسارت قراردادی، ارزیابی خسارت، زمان، مکان، حقوق مصر.

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۴/۰۸/۱۰ تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۴/۱۱/۱۰

** استادیار دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار / f.rajaei@hsu.ac.ir

مقدمه

گاهی در قراردادهایی که در جامعه منعقد می‌شود، متعهد تخلف کرده و در نتیجه تخلف وی و عدم اجرای تعهد (اعم از انجام فعل یا ترک فعل) خسارتی به متعهد له وارد می‌آورد. در این صورت ممکن است طرفین قرارداد قبل از وقوع خسارت یا برای پس از وقوع خسارت با یکدیگر توافق کرده و میزان مسئولیت متعهد و نحوه جبران آن را مشخص نمایند.

در این فرض نحوه و میزان جبران خسارت معلوم بوده و خارج از بحث این مقاله است، اما گاهی طرفین نسبت به جبران خسارت توافقی نکرده و قانون نیز درباره آن صراحتی ندارد. در این حالت دادگاه باید نحوه و میزان خسارت را معین کند. گاهی تعیین میزان خسارت توسط دادگاه مشکل است، زیرا در اغلب اوقات ممکن است متعهد له به محض ورود خسارت، ادعای خسارت نکند یا از زمان ورود خسارت تا زمان تقدیم دادخواست عملاً مدتی فاصله شود و در این فاصله، گاه ارزش پول و گاه هزینه جبران خسارت کم و زیاد گردد. از طرف دیگر به محض تقدیم دادخواست نیز حکم صادر نمی‌شود و مدتی نه چندان کوتاه، بین تقدیم دادخواست و صدور حکم و اجرای آن فاصله می‌افتد. گاهی نیز مکان ورود خسارت با دادخواست و رسیدگی متفاوت است؛ بعضی اوقات مال جابه‌جا می‌شود و در مکان‌های مختلف قیمت‌های متفاوتی دارد، بنابراین تعیین زمان و مکان در ملاک ارزیابی و تخمین خسارت بسیار مؤثر است.

بدیهی است مقصود از زمان و مکان در ارزیابی خسارت، معنای فلسفی آن نیست، بلکه زمان و مکان عرفی است که در نظر مردم، زمان همان وقت است که با واحد روز، ساعت و دقیقه اندازه‌گیری می‌شود. مکان نیز عبارت است از موقعیت قرار گرفتن هر چیز در روی زمین، لذا مکان شهرها و روستاها را بر اساس تقسیمات طبیعی جغرافیایی قاره‌ها و دریاها قرار می‌دهند و روی نقشه‌ها جایگاه آنها را مشخص می‌کنند.

بررسی زمان و مکان به این معنا در ارزیابی خسارت دارای اهمیت زیادی است به این ترتیب که کدام زمان و کدام مکان ملاک تخمین خسارت می‌باشد؟ به عبارت دیگر زمان تحقق این رابطه دینی (جبران خسارت) بین متعهد له و متعهد چه زمان و مکانی است؟ طبق یک نظر، زمان تحقق تعهد به جبران ضرر تاریخ تحقق سبب است و حکم دادگاه جنبه اعلامی دارد و طبق نظر دیگر، تاریخ حکم دادگاه زمان تحقق جبران خسارت است، چرا که حکم دادگاه جنبه تأسیسی دارد. به عبارت دیگر حکم جبران خسارت موجد حق است یا اعلام کننده آن؟

از آنجا که مطالعه تطبیقی بین نظام‌های حقوقی موجب شناخت بهتر نقاط قوت و ضعف آنها می‌شود، در این نوشتار به بررسی قوانین کشور مصر درباره زمان و مکان ارزیابی خسارت با قانون ایران می‌پردازیم. دلایل این مطالعه تطبیقی عبارت‌اند از:

۱. قانون مدنی مصر در سال ۱۹۴۹ بر اساس قوانین کشور فرانسه، سوئیس و آلمان و متأثر از رویه قضایی محاکم داخلی مصر و فرانسه، با تغییرات گسترده جایگزین قوانین قبلی شده و روزآمدتر است؛
 ۲. این قوانین علاوه بر استفاده از نوآوری‌های حقوق غرب، با فقه اسلامی درآمیخته است؛

۳. بسیاری از کشورهای عربی دیگر نیز از این قانون الگو گرفته‌اند.
 روش تحقیق کتابخانه‌ای بوده و نوع آن توصیفی، تحلیلی و تطبیقی است. در این نوشتار ابتدا به شیوه‌های جبران خسارت به طور مختصر اشاره شده، سپس با توجه به روش قضایی (عام) تعیین خسارت و زمان و مکان تخمین خسارت در مسئولیت قراردادی مورد بررسی قرار گرفته است. هر چند می‌توان قلمرو آن را به خسارت خارج از قرارداد نیز سرایت داد، ولی بحث از آن به علت طولانی شدن به مقاله دیگری موکول شده است.

۱. خسارت قراردادی

خسارت در لغت به معنی زیان، غرامت و ضرر است. (ابن منظور، بی تا، ج ۴: ۱۲۳) در اصطلاح علم حقوق عبارت است از هر نوع ضرر و زیانی که موجب از بین رفتن حق فرد اعم از مادی یا معنوی می‌باشد. (کاتوزیان، ۱۳۷۰: ۳۰۱) یا به هرگونه کاهش در کمیت یا کیفیت مال زیان دیده، خسارت گفته می‌شود. (شهیدی، ۱۳۸۶: ۶۸؛ قربانپور، ۱۳۹۱: ۱۴)

خسارت قراردادی، در بیشتر نظام‌های حقوقی چنین تعریف شده است: خسارتی که متعهد در نتیجه عدم اجرای تعهد خویش (اعم از انجام یا ترک فعل) ملزم است در حق متعهد له بپردازد. (عادل، ۱۳۸۰: ۳) از این حیث در مقابل تعریف خسارت غیر قراردادی قرار می‌گیرد چرا که خسارت قراردادی در نتیجه عقد و خسارت غیر قراردادی در نتیجه تقصیر به وجود می‌آید. تا زمانی که اجرای مستقیم قرارداد ممکن بوده و متعهد له نیز خواستار آن باشد، متعهد ملزم به اجرای مفاد قرارداد خواهد بود. (رودیجانی، ۱۳۸۷: ۲۷؛ زین‌الدین بلال، ۲۰۱۱م: ۴۵) هنگامی نوبت به خسارت قراردادی می‌رسد که اجرای مستقیم تعهد ممکن نباشد و یا در صورت امکان، متعهد له خواهان جبران خسارت بوده و متعهد نیز اعلام داشته که تعهد را اجرا نخواهد کرد. (شامسی، ۲۰۱۰م: ۲۳۴)

همان گونه که در ماده ۱۶۳ قانون مدنی مصر ذکر شده: «هر خطایی که موجب زیان غیر گردد، موجب التزام شخص مرتکب به جبران خسارت است.» بنابراین با توجه به اطلاق ماده می‌توان گفت منظور از هر خطا اعم از خطای قراردادی و غیر قراردادی است و منظور از زیان اعم از زیان مادی و معنوی است.

۲. اعتبار جبران خسارت قراردادی

خسارت قراردادی در نظام‌های حقوقی همچون ایران و مصر اعتبار خویش را از نص قانون، توافق و اراده طرفین (وحدتی شبیری، ۱۳۸۸: ۱۷۱) یا یکی از آنها و عرف کسب می‌کند. (دوستعلی مکی، بی‌تا: ۲۸؛ خلیفه، ۲۰۱۱: ۶۷) چنان که مواد ۲۲۰ و ۲۲۱ قانون مدنی ایران و مواد ۹۳ و ۱۴۷ قانون مدنی سابق مصر و ماده ۱۴۸ این کشور مؤید این مطلب می‌باشند. لیکن مواد ۹۳ و ۱۴۷ قانون مدنی مصر در نتیجه اصلاحات سال ۱۹۴۸ از قانون این کشور حذف شده و ترتیب مذکور را می‌توان از فصل‌بندی قوانین اتخاذ شده، به دست آورد.

۳. شرایط ایجاد خسارت قراردادی

در هر دو نظام حقوقی (ایران و مصر) خسارت قراردادی نتیجه مسئولیت قراردادی است. (حاجی عزیزی، غلامی، ۱۳۹۲: ۴۷؛ زین‌الدین بلال، ۲۰۱۱: ۳۷) بنابراین جهت تحقق مسئولیت قراردادی در بدو امر به وجود یک عقد (قرارداد) صحیح و سپس تخلف از شرایط آن نیازمندیم چرا که مسئولیت قراردادی مبتنی بر عقد (قرارداد) است و تا زمانی که عقد (قرارداد) صحیحی میان طرفین وجود نداشته باشد، سخنی از مسئولیت قراردادی به میان نخواهد. (طاهری، ۱۴۱۸: ۲۲۰)

۱. عقود نه فقط متعاملین را به اجرای چیزی که در آن تصریح شده است ملزم می‌نماید بلکه متعاملین به کلیه نتایجی هم که به موجب عرف و عادت یا به موجب قانون از عقد حاصل می‌شود، ملزم می‌باشند.
۲. اگر کسی تعهد اقدام امری را بکند یا تعهد نماید که از انجام امری خودداری کند، در صورت تخلف مسئول خسارت طرف مقابل است، مشروط بر اینکه جبران خسارت تصریح شده و یا تعهد عرفاً به منزله تصریح باشد و یا بر حسب قانون موجب ضمان باشد.
۳. تعهدات، یا از توافق و یا از فعل یا نص قانون ناشی می‌شوند.
۴. ماده ۱۴۸: ۱. عقد باید به ترتیب مقرر در قرارداد و بر اساس حسن نیت اجرا گردد؛ ۲. عقد، تنها طرف قرارداد را ملزم به اجرای مفاد آن نمی‌سازد، بلکه لوازم عقد را نیز در حدود قانون، عرف و عدالت و متناسب با طبیعت قرارداد شامل است.

سپس باید به بررسی سه رکن دیگر که عبارت‌اند از: ۱. تخلف از انجام تعهد(خطای قرار دادی)؛ ۲. ضرر؛ ۳. وجود رابطه سببیت میان ضرر و خسارت وارده، در قانون ایران و مصر بپردازیم.

الف) تخلف از انجام تعهد(خطای قراردادی)

بعد از وقوع عقد(قرارداد) طرفین ملزم به اجرا مفاد آن هستند و نمی‌توان به موجب بروز حادثه‌هایی که هنگام انعقاد عقد (قرارداد) قابل پیش‌بینی بوده‌اند از اجرای مفاد آن سرباز زد و این یک امر اصلی است.(شامسی، ۲۰۱۰م: ۲۳۴) بنابراین زمانی که مدیون به تعهد قراردادی خویش عمل ننماید مرتکب خطای قراردادی شده است، خواه این امر عمدی باشد یا غیر عمدی.(همان: ۴۷۸) لیکن اگر تخلف از اجرای قرارداد به سبب عاملی خارج از قرارداد و اراده متعهد باشد دیگر نمی‌توان بر اساس مسئولیت قراردادی، خسارت وارده را جبران نمود.

این اصل در هر دو نظام قانونی مصر و ایران پذیرفته شده است. ماده ۲۲۷ قانون مدنی ایران^۱ و ماده ۳۷۳ قانون مدنی مصر^۲ در این زمینه بیان گردیده‌اند.

ب) خسارت

وقوع ضرر یکی دیگر از ارکان مورد نیاز جهت تحقق خسارت قراردادی است، لیکن ضرری قابل جبران خواهد بود که مستقیماً در نتیجه تخلف از مفاد عقد(قرارداد) حاصل شده باشد و ضرر غیر مستقیم در هیچ‌کدام از نظام‌های حقوقی مصر و ایران قابل مطالبه نمی‌باشد.(الزحیلی، ۱۹۹۸م: ۲۳۴)

ج) رابطه سببیت بین خطا و خسارت

در ماده ۷۲۸ قانون آئین دادرسی مدنی بر وجود رابطه سببیت میان خطا و ضرر وارد شده به نحو صریح اشاره شده است:

... در صورتی دادگاه حکم خسارت می‌دهد که مدعی خسارت، ثابت کند که ضرر به او وارد شده و این ضرر بلاواسطه از عدم انجام تعهد یا تأخیر آن یا عدم تسلیم محکوم به بوده است.

۱. متخلف از انجام تعهد وقتی محکوم به تأدیه خسارت می‌شود که نتواند ثابت نماید که عدم انجام به واسطه علت خارجی بوده است که نمی‌توان مربوط به او نمود.

۲. در صورتی که مدیون ثابت کند ایفای تعهد به سبب خارجی و بدون اختیار وی برای او ناممکن شده است، تعهد از بین خواهد رفت.

هر چند این ماده در تغییرات بعدی قانون آئین دادرسی مدنی حذف شده است، اما همچنان وجود رابطه سببیت میان خطا و ضرر به عنوان یک رکن بدیهی در تحقق خسارت قراردادی مورد استناد قرار می‌گیرد. (حاجی عزیزی، ۱۳۹۲: ۴۹) هر چند تصریحی در قانون مصر بر وجود رابطه سببیت دیده نمی‌شود، اما حقوقدانان مصری به وجود این رابطه تاکید کرده‌اند. (المرزوقی، ۲۰۰۹: ۵۶)

همان گونه که گفته شد خسارت قراردادی در نتیجه مسئولیت قراردادی حاصل می‌شود و تا زمانی که مسئولیت قراردادی با تمامی شرایط آن در عالم خارج واقع نشود نوبت به جبران خسارت قراردادی نخواهد رسید. بنابراین پس از احراز وجود مسئولیت قراردادی جهت مطالبه خسارت قراردادی نیازمند تحقق سه شرط هستیم:

۱. قطعی بودن و قابل پیش‌بینی بودن خسارت؛

۲. بی‌واسطه بودن خسارت؛

۳. وجود رابطه سببیت.

۱. قطعی بودن و قابل پیش‌بینی بودن خسارت: در نظام های حقوقی ایران و

مصر خسارت قراردادی قابل مطالبه است که قابل پیش‌بینی بوده و در نتیجه قوه قاهره و حوادث غیر قابل پیش‌بینی حاصل نشده باشد، چرا که در چنین حالتی دیگر متعهد فرد واردکننده خسارت نخواهد بود و قوه قاهره و حوادث غیر قابل پیش‌بینی سبب ورود خسارت خواهند بود نه عمل متعهد. (شامسی، ۲۰۱۰م: ۲۳۴؛ المرزوقی، ۲۰۰۹م: ۵۶؛ بوساق، ۲۰۰۷م: ۳۴۵) همچنین تحقق خسارت قراردادی در زمان حال یا آینده می‌بایست قطعی باشد و نمی‌توان اقدام به مطالبه خسارت مشکوک و احتمالی نمود. (شهیدی، ۱۳۸۶: ۷۹)

این مهم در ماده ۱۶۵ قانون مدنی مصر:

هرگاه شخص، ثابت کند که ضرر ناشی از سبب خارج از حیطه اقتدار او از قبیل حوادث پیش‌بینی نشدنی به قوه قاهره، خطای زبان دیده یا شخص ثالث بوده است، ضامن خسارت نیست مگر اینکه حکم قانون یا توافق خلاف آن را مقرر کرده باشد.

و ماده ۲۲۹ قانون مدنی ایران:

اگر متعهد به واسطه حادثه که دفع آن خارج از حیطه اقتدار اوست نتواند از عهده تعهد خود برآید، محکوم به تأدیه خسارت نیست.

مورد تأیید قرار گرفته است.

۲. بی‌واسطه بودن خسارت: هنگامی که تخلف از انجام تعهد با واسطه و غیر

مستقیم منجر به ورود خسارت شده باشد، بر اساس ماده ۵۲۰ قانون آئین دادرسی مدنی

ایران^۱ نمی‌توان مبادرت به اخذ خسارت قراردادی نمود. (همان: ۸۳) در حقوق مصر نیز به این مطلب تصریح شده است. (کاشف الغطاء، ۱۳۵۹: ۲۳۴)

۳. وجود رابطه سببیت: همان گونه که بحث شد، زمانی می‌توان مبادرت به مطالبه خسارت قراردادی نمود که خسارت وارده در نتیجه عمل (اعم از فعل یا ترک فعل) متعهد وارد شده باشد؛ ماده ۲۲۶ قانون مدنی و ۵۲۰ قانون آئین دادرسی مدنی ایران بر این موضوع اشاره دارند. (حاجی عزیزی، ۱۳۹۲: ۴۵) در قانون مصر ماده‌ای به صراحت ذکر نشده است، اما حقوقدانان مصری به آن تصریح کرده‌اند. (نیبل، ۲۰۰۷: ۶۸)

۴. شیوه‌های ارزیابی خسارت قراردادی

زمان و مکان ارزیابی خسارت قراردادی در هر دو نظام حقوقی ایران و مصر با توجه به شیوه‌های ارزیابی خسارت متفاوت خواهد بود، چرا که ممکن است طرفین قبل از وقوع خسارت و یا پس از وقوع خسارت با تراضی یکدیگر میزان مسئولیت متعهد و زمان و مکان جبران آن را مشخص نمایند. (باید توجه داشت که خسارت وارده از ناحیه متعهد له از موضوع بحث حاضر خارج است) بنابراین تعیین زمان و مکان ارزیابی خسارت قراردادی تابع شیوه‌ای خواهد بود که طرفین جهت ارزیابی و جبران خسارت قراردادی خویش انتخاب می‌نمایند.

الف) تعیین میزان جبران خسارت پیش از وقوع خسارت

طرفین قرارداد در زمان انعقاد قرارداد اصلی مبادرت به پیش‌بینی خسارت‌های احتمالی نموده و صراحتاً بر میزان جبران خسارت و روش‌های آن توافق می‌نمایند. این موضوع در ماده ۲۳۰ قانون مدنی ایران:

اگر در ضمن معامله شرط شده باشد که در صورت تخلف، متخلف مبلغی به عنوان خسارت تأدیه نماید حاکم نمی‌تواند او را به بیشتر یا کمتر از آنچه ملزم شده است محکوم نماید. (عادل، ۱۳۸۰: ۸۰)

و ماده ۵۲۲ قانون آئین دادرسی مدنی آمده است:

در دعاوی که موضوع آن دین و از نوع وجه رایج بوده و با مطالبه دین و تمکن مدیون، مدیون از امتناع پرداخت نموده، در صورت تغییر فاحش شاخص قیمت سالانه از زمان سررسید تا هنگام پرداخت و پس از مطالبه طلبکار دادگاه با

---

۱. در خصوص مطالبه خسارت وارده، خواهان باید این جهت را ثابت نماید که زیان وارده بلاواسطه ناشی از عدم انجام تعهد یا تأخیر آن و یا عدم تسلیم خواسته بوده است. در غیر این صورت، دادگاه دعوای مطالبه خسارت را رد خواهد کرد.

رعایت تناسب تغییر شاخص سالانه که توسط بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران تعیین می‌گردد محاسبه و مورد حکم قرار خواهد داد، مگر اینکه طرفین به حق دیگری مصالحه نمایند. (حجتی اشرفی، ۱۳۸۱: ۲۰۵)

به این روش، روش قانونی گفته می‌شود. قانونگذار مبلغ خسارت را در قانون بیان می‌کند و قاضی حق ندارد مبلغ مقطوع را تغییر دهد. (نبیل، ۲۰۰۷م: ۶۸) بدیهی است به مجرد مطالبه مدعی خصوصی در صورت احراز تحقق زیان، قاضی باید به نفع او حکم دهد. در صورتی که ماهیت حقوقی دیه را خسارت بدانیم،^۱ خسارتی است که مبلغ مقطوع آن پیش از وقوع خسارت توسط قانونگذار مشخص شده است.

در بند اول ماده ۲۲۱ قانون مدنی مصر^۲ نیز به این روش تصریح شده است. همچنین در مواد ۲۲۶ تا ۲۲۸ همین قانون با عنوان «التعویض القانونی» درباره شرایط این روش سخن رفته است. بنابراین قانونگذار برای طرفین این حق را پیش‌بینی نموده است که پیش از وقوع خسارتی، مبادرت به پیش‌بینی آن نمایند.

ب) تعیین دقیق میزان و طریق جبران خسارت پس از وقوع آن

این روش که شاید بهترین و روشن‌ترین شیوه در خصوص جبران خسارت باشد، در قانون ایران با توجه به ماده ۳۳۰ و ماده ۱۰ قانون مدنی (قراردادهای خصوصی نسبت به کسانی که آن را منعقد نموده‌اند در صورتی که مخالف صریح قانون نباشد نافذ است) قابل توجیه است که گاهی به صورت وجه التزام و شرط کیفری در قرارداد، گنجانده می‌شود. (نقیبی، ۱۳۸۶: ۳۹۶)

طبق مواد ۲۲۰، ۲۱۵ و ۲۳۳ قانون مدنی مصر و با توجه به ماده ۳۲۳^۳ این روش با عنوان «التعویض الاتفاقی او شرط الجزائی» در قانون مصر تصریح شده است. (خلیفه، ۲۰۱۱م: ۲۱۱)

۱. در بین دانشمندان حقوق اسلامی درباره ماهیت حقوقی دیه اختلاف است؛ بعضی آن را مجازات تلقی کرده و بعضی آن را مجازات صدمه زننده همراه با خسارت مصدوم تلقی و برخی دیگر آن را خسارت محسوب نموده‌اند. (برای تفصیل بیشتر رک: باریکلو، ۱۳۸۵: ۲۲۵ به بعد)

۲. چنانچه در عقد یا به موجب قانون میزان خسارت تعیین نشده باشد...

۳. متعاقبین می‌توانند مبلغ خسارت را به موجب عقد یا توافق مؤخر با رعایت مقررات مواد ۲۱۵ تا ۲۲۰ تعیین کنند.

ج) تعیین میزان و نحوه جبران خسارت توسط قانون و محاکم دادگستری

در این روش تعیین خسارت به قاضی سپرده می‌شود و بدیهی است قاضی با توجه به ادله اثبات دعوا و با استعانت از خبرگان و کارشناسان مقدار خسارت را تعیین می‌کند. (قاسمی، ۱۳۸۴: ۱۴۲) در حقوق ایران طبق ماده ۳ قانون مسئولیت مدنی و ماده ۵۱۵ قانون آئین دادرسی مدنی، چنانچه در عقد یا قانون مبلغ خسارت تعیین نشده باشد (همان: ماده ۵۱۸) یا بین طرفین قراردادی وجود نداشته (همان: ماده ۵۱۵) یا دعوا با صلح خاتمه نیافته باشد (همان: ماده ۵۱۷) قاضی با صدور قرار ارجاع به کارشناسان رسمی دادگستری و سپردن ارزیابی به خبره میزان خسارت را مشخص می‌کند. (همان: ماده ۲۷۵) در حقوق مصر اختیار قاضی در تعیین میزان خسارت به عنوان یک اصل پذیرفته شده، البته به شرط رعایت شرایط استحقاقی که در قانون ذکر شده است. (نیبل، ۲۰۰۷: م: ۶۱)

بند اول ماده ۲۲۱ قانون مدنی مصر (چنانچه در عقد یا به موجب قانون میزان خسارت تعیین نشده باشد، قاضی میزان خسارت را تعیین خواهد کرد...) مقرر کرده است، قاضی با رعایت شرایط مقرر شده در قانون میزان خسارت را تعیین خواهد کرد. همچنین ماده ۱۷۰ ق.م.ج جدید مقرر می‌دارد: «قاضی بر اساس مواد ۲۲۱ و ۲۲۲ و با ملاحظه اوضاع و احوال قضیه، مقدار خسارت را تعیین کند».^۱ عنصر مکان و زمان برای تخمین خسارت توسط کارشناسان در این شیوه دارای اهمیت ویژه است. این روش به روش عام معروف است.

همان طور که ملاحظه شد اثر تخلف از مسئولیت قراردادی، جبران خسارت است که این امر یا تابع توافق طرفین (اعم از توافق قبل از وقوع خسارت و توافق بعد از وقوع خسارت) است یا تابع حکم دادگاه؛ بنابراین وقتی تعیین خسارت قانونی یا توافقی باشد زمان و مکان ارزیابی برای آن جایگاهی ندارد ولی در تعیین قضایی خسارت، عنصر مکان و زمان دارای اهمیت است. لذا این سؤال مطرح می‌شود که قاضی در مقام ارزیابی خسارت، زیان را در کدام زمان و مکان بسنجد؟ آیا باید زمان و مکان وقوع خسارت را ملاک قرار دهد یا زمان و مکان صدور حکم یا اجرای آن را؟ لذا بر اساس روش‌های تعیین خسارت توسط دادگاه، زمان و مکان آن را مورد بررسی قرار می‌دهیم:

۱. بند اول ماده ۲۲۱: إذا لم یکن التعویض مقدراً فی العقد أو بنص فی القانون فالقاضی هو الذی یقدره؛
ماده ۱۷۱: یقدر القاضی مدی التعویض عن الضرر الذی لحق المضرور طبقاً لاحکام المادتين ۲۲۱ و ۲۲۲
مراعياً فی ذالک الظروف الملائسه.

۱. جبران عینی خسارت (وفا به عین موضوع تعهد)

جبران خسارت به صورت عینی یا اجرای عینی در جبران خسارت قراردادی عبارت است از وفا به عین موضوع تعهد.

در دو نظام حقوقی ایران و مصر اگر در نتیجه نقض قرارداد واقع شده میان طرفین خسارتی حاصل گردد، صرف نظر از این امر که شیوه جبران خسارت به وسیله حاکم یا طرفین قرارداد تعیین گردیده باشد، می‌توان اجبار متعهد را به انجام موضوع تعهد خواستار شد. همان گونه که در مواد ۲۳۷ و ۲۳۹ قانون مدنی ایران و ماده ۲۰۳ قانون مدنی مصر^۱ و ماده ۱۵۷^۲ و ماده ۲۱۰^۳ ذکر گردیده است.

در مسئولیت قهری نیز فروضی وجود دارد که در آنها می‌توان مدیون را به اجرای عینی مجبور کرد، زیرا طی آن مدیون در مسئولیت قهری به تعهد قانونی خود مبنی بر زیان ناروا نرساندن به دیگری اخلال ورزیده است. (باز اللبنانی، ۱۹۸۶م: ۲۴۵) بند دوم از ماده ۱۷۰ قانون مدنی جدید مصر در بیان این حکم می‌نویسد: «قاضی می‌تواند با توجه به اوضاع و احوال و به درخواست زیان دیده، خواستار اعاده وضعیت به حالت سابق گردد.» قاضی موظف نیست که از ابتدا به اجرای عینی رأی دهد بلکه در صورت ممکن بودن آن و درخواست دائن یا اعلام آمادگی مدیون باید چنین نماید. (سنهوری، ۱۹۹۶م، ج ۲: ۸۲۵)

هرچند این روش بهترین و مناسب‌ترین روش جبران خسارت مادی است، زیرا وضعیت زیان دیده که در اثر ارتکاب فعل زیانبار دچار اختلال گردیده، به حالت اول برمی‌گردد و این ترتیب مقدم بر سایر ترتیبات و روش‌های دیگر است ولی در بیشتر موارد، جبران خسارت به این طریق ممکن نیست. لذا خسارت به صورت دادن معادل و به عبارت دیگر پرداخت پول صورت می‌پذیرد. (قاسمی، ۱۳۸۴: ۱۹۰) ضمن اینکه زمان و مکان در این روش جبران خسارت، جایگاهی ندارد.

۱. پس از اخطار به تعهد مطابق مواد ۲۱۹ و ۲۲۰ در صورت امکان متعهد ملزم به اجرای عین تعهد می‌گردد.

۲. در عقود که برای دو طرف ایجاد الزام می‌کند، اگر یکی از طرفین تعهد خود را ایفا نکند، طرف دیگر می‌تواند پس از ابلاغ به متعهد درخواست اجرای عقد یا فسخ آن را با خسارت بر حسب مورد بکند.

۳. در صورتی که طبیعت تعهد اقتضا کند، حکم دادگاه در مورد تعهد به انجام کار، جانشین اجرای تعهد می‌شود.

۲. جبران نقدی خسارت

اگر جبران خسارت به صورت عینی (وفا به عین موضوع تعهد) متعذر باشد، جبران خسارت به صورت دادن معادل انجام می‌پذیرد. (قاسمی، همان: ۱۸۹) این روش نیز بر حسب مال متعلق ضرر یا مشکلات اجرایی جبران، به دو روش دادن مثل یا قیمت، تقسیم می‌شود. (انصاری، بی‌تا: ۱۰۵؛ نجفی، ۱۳۹۹: ۳۷ و ۸۵؛ امامی، ۱۳۳۵: ۴۱۰)

هر چند اقتضای قواعد این است که از میان دو روش جبران خسارت تا زمانی که روش قبلی ممکن است از روش بعدی استفاده نمی‌شود و در نتیجه، جبران خسارت از طریق پرداخت نقدی باید در مواردی باشد که روش جبران به صورت عینی ممکن نیست، ولی امروزه بر اثر گسترش مبادلات بازرگانی و رواج بدون رقیب پول، در اغلب موارد پرداخت خسارت به صورت پرداخت پول است؛ به نحوی که حتی زیان‌دیده نیز می‌تواند درخواست دریافت پول در ازای جبران خسارت بنماید. (حسینی‌نژاد، بی‌تا: ۹۲)

این مطلب در ماده ۲۲۲ قانون مدنی ایران بیان شده است.

قانونگذار مصر در ماده ۲۱۵ قانون مدنی^۱ و بند دوم ماده ۲۰۳ به پرداخت نقدی خسارت به عنوان یکی از طرق جبران خسارت تصریح نموده است. جبران نقدی خسارت نیز می‌تواند در توافق طرفین و یا در نتیجه حکم دادگاه تعیین شود. (طباخ، ۲۰۱۱م: ۲۳۴؛ دناصوری، شورابی، ۲۰۱۳م: ۳۴۵) اما در قانون مصر بین مسئولیت قهری و قراردادی درباره جبران خسارت تفاوت وجود دارد، زیرا قانونگذار مصر در بند دوم ماده ۱۷۱ قانون مدنی جدید مصر تصریح کرده است که پرداخت خسارت اولاً به صورت نقدی است و در مرحله بعد با درخواست زیان‌دیده به صورت عینی است. ولی در مسئولیت عقدی، اجبار به انجام تعهد را مقرر کرده سپس در مرحله بعد پرداخت نقدی را گفته است. سنهوری می‌نویسد: «با توجه به تصریح بند دوم ماده ۱۷۱ قانون مدنی جدید مصر که مقرر کرده «خسارت به صورت نقدی تعیین می‌شود»، اصل در پرداخت خسارت در خسارات قهری به صورت پرداخت نقدی است. (سنهوری، ۱۹۹۸م، ج ۱: ۴۲۹) در این روش جبران خسارت زمان و مکان ارزیابی دارای اهمیت ویژه است که در ادامه به بررسی آن می‌پردازیم.

۱. هرگاه برای متعهد، اجرای عین تعهد ممکن نباشد، به خاطر عدم ایفای تعهد، محکوم به پرداخت خسارت خواهد شد....

۲. معهذاً هرگاه اجرای عین تعهد برای متعهد دشوار و سنگین باشد می‌تواند ایفای تعهد را به تأدیه مبلغی پول به عنوان غرامت محدود کند....

د) زمان ارزیابی خسارت قراردادی

قانونگذار در نظام‌های حقوقی ایران و مصر درباره زمان ارزیابی خسارت قراردادی ساکت است. عنصر زمان در پرداخت خسارت موثر است؛ بنابراین زمان ارزیابی و سنجش خسارت دارای اهمیت است. درباره زمان ارزیابی آرای گوناگونی ابراز شده است که هر کدام مستندات و مبانی متفاوتی دارد. زمان وقوع قرارداد، زمان تخلف از تعهد، زمان صدور حکم، زمان اجرای حکم و پرداخت خسارت که نقد و بررسی همه آنها از حوصله این نوشتار خارج می‌باشد، لذا به بررسی مهم‌ترین آنها می‌پردازیم.

۱. زمان صدور حکم: برخی معتقدند تاریخ تعیین خسارت در فرضی که در توافق میان طرفین بدان اشاره نشده باشد و متعهد له جهت جبران خسارت خویش تعیین میزان و زمان جبران آن را از محاکم دادگستری خواستار شده باشد، زمان صدور حکم قطعی است. به این علت که اولاً خسارت پیش از صدور حکم حاصل گردیده است و با وقوع خسارت، متعهد متخلف ملزم به جبران خواهد بود و صدور حکم از ناحیه دادگاه بدان جنبه قانونی می‌بخشد. ثانیاً در این تاریخ خسارت به انضمام کلیه هزینه‌های دادرسی و... به صورت کلی محقق گردیده است و این امکان را در اختیار دادگاه قرار می‌دهد که خسارت را به نحو صحیح محاسبه نماید. (کاتوزیان، ۱۳۸۳: ۲۲۵)

در قانون مصر صراحتی درباره زمان پرداخت خسارت قراردادی دیده نمی‌شود، اما با توجه به وحدت ملاک در جبران ضرر در مسئولیت قراردادی و ضمان قهری بر اساس ماده ۱۷۰ قانون مدنی مصر^۱ می‌توان گفت زمان ارزیابی خسارت بدون در نظر گرفتن ارزش پول در اثر نوسانات بازار روز صدور حکم (وقت الحکم) قرار داده شده است. (سنه‌وری، ۱۹۹۶م، ج ۲: ۸۲۵) رویه قضایی این کشور نیز بر همین اساس است. رای شماره ۳۶/۲۴۰ مورخه ۲۰۰۷/۴/۸ و ۳۴/۲۹ مورخه ۲۰۰۸/۶/۲۷ دادگاه تجدید نظر مصر زمان صدور حکم را برای ارزیابی خسارت قرارداده است. (حافظ، ۲۰۱۵م: ۲۶۷)

۲. زمان اجرای حکم قطعی: برخی دیگر زمان ارزیابی خسارت را روز اجرای حکم قطعی دادگاه و به عبارت دیگر روز ادا و پرداخت خسارت می‌دانند. به نظر می‌رسد این نظریه بهتر است، زیرا اولاً بر اساس وحدت ملاک بین جبران خسارت در مسئولیت

۱. ماده ۱۷۰: يقدر القاضي مدى التعويض الضرر الذي لحق المضرور طبقاً لأحكام المادتين ۲۲۱ و ۲۲۲ مراعيًا في ذلك الظروف الملازمة فإن لم يتيسر له وقت الحكم أن يعين مدى التعويض تعييناً نهائياً فله أن يحتفظ للمضرور بالحق في أن يطالب خلال مدة معينة بإعادة النظر في التقدير.

قراردادی و قهری، طبق ماده ۳۱۲ ق.م.ا^۱ و نظریه مشورتی شماره ۳۴۰/۷ مورخه ۱۳۶۱/۱/۲۱ اداره حقوقی^۲ (شهری، حسین‌آبادی، بی‌تا: ۳۴۵) همچنین رویه قضایی^۳ (میرزایی، ۱۳۸۴: ۲۳؛ شهیدی، ۱۳۳۰: ۵۴۶) که زمان پرداخت خسارت در مسئولیت قهری روز پرداخت خسارت است، در مسئولیت قراردادی نیز روز پرداخت خسارت باشد.

ثانیاً در ماده واحده تفسیری تبصره ذیل ماده ۱۰۸۲ ق.م.مصوب ۱۳۸۴ مقرر گردیده در خصوص مهریه‌های وجه نقد، ملاک محاسبه و پرداخت پول، روز اجرای حکم است. این ماده درباره پرداخت مهریه به عنوان دین و ضمن قرارداد نکاح است ولی براساس ملاک آن که پرداخت دین بر عهده همسر و جبران ضرر است، می‌توان گفت پرداخت خسارت در خسارت‌های قراردادی نیز به صورت پرداخت پول، در واقع به عنوان جبران ضرر و دینی بر عهده زیان‌زننده است. لذا این خسارت نیز براساس روز اجرای حکم سنجیده شود.

ثالثاً پرداخت خسارت در این زمان بیشتر وضعیت زیان دیده را به زمان اجرای قرارداد بازگردانده و انتظارات وی را تأمین می‌نماید. به نظر می‌رسد ملاک قانون ایران مناسب‌تر است چون هدف مسئولیت قراردادی را که جبران خسارت است، بهتر تأمین می‌کند. زیرا از زمان صدور حکم تا اجرای آن نیز ممکن است خسارت یا ارزش پول تغییر کند؛ رویه قضایی نیز آن را تأیید می‌کند.

---

۱. هرگاه مال مغضوب بوده و مثل آن پیدا نشود، غاصب باید قیمت حین الاداء را بدهد... .

۲. سؤال: هرگاه محکوم به عین معین باشد ولی در موقع اجرا حکم از وصول آن متعذر شود، آیا قیمت روز اجرا حکم یا قیمت روز صدور حکم یا قیمت روز تقدیم دادخواست از محکوم علیه دریافت می‌گردد؟ پاسخ: برابر مقررات اجرای احکام مدنی در صورتی که در مقام اجرای حکم وصول عین معین از محکوم علیه ممکن نباشد محکوم به باید به قیمت روز اجرای حکم تقویم و برابر آن از محکوم علیه دریافت و به محکوم له پرداخت شود.

۳. رأی شماره «۳۹۸۰-۱۴» دی ۱۳۲۵ محکمه عالی انتظامی قضا: «در موردی که محکوم به عین بوده و از طرف اجرا اعلام شده اجرای عین غیر ممکن است، لامحاله اجرا حکم تبدیل به پرداخت قیمت می‌شود و قیمت موقع تأدیه را باید تعیین نمود».

رأی شماره «۴۷۷-۱۳۷۱/۸/۳» شعبه ۳ دیوان عالی کشور ذیل ماده ۳۱۲ ق.م.ا می‌گوید منظور از قیمت حین الاداء قیمتی است که در روز تأدیه برای آن مال به خصوص در بازار و عرف معمول است.

در رویه قضایی و آرای صادره از دادگاه‌ها کارشناس ارزیاب خسارت، خسارت را بر اساس قیمت یوم الادا ارزیابی می‌کند.^۱ همچنین نظریه اداره کل امور حقوقی و اسناد قوه قضائیه: «اگر طرفین تراضی نموده باید قیمت سوقیه یوم‌الادا پرداخت شود» هرچند درباره دیه است، ولی می‌توان آن را تعمیم داد.^۲

ه) مکان ارزیابی خسارت قراردادی: در قانون ایران و مصر بین قراردادهایی که موضوع آنها اموال منقول یا غیر منقول است، تفاوت وجود دارد. لذا مکان ارزیابی خسارت قراردادی نیز بر این اساس متفاوت است. اختلاف درباره مکان ارزیابی خسارت در صورتی بروز می‌کند که موضوع قرارداد اموال منقول باشد، به این صورت که قراردادی در محلی واقع شده و محل اجرای آن در مکان دیگر باشد یا انجام تعهدی در مکان‌های مختلف باشد و انجام تعهد در این مکان‌ها دارای قیمت‌های متفاوت باشد. لذا این بحث مطرح می‌شود که در صورت ورود خسارت قیمت کدام محل بر عهده مسئول است؟

۱. اموال غیر منقول: قانونگذار ایران با تدوین مواد ۱۳ و ۱۴ قانون آئین دادرسی مدنی میان دعاوی ناشی از اموال منقول و غیر منقول و دعاوی ناشی از روابط قراردادی تفاوت قائل شده است. به علت اهمیت فراوان اموال غیر منقول، قانونگذار دادگاه و قانون صالح را بر حسب محل مال غیر منقول تعیین نموده و هیچ نوع اختیاری جهت طرح دعوی در مکانی دیگر برای طرفین دعوی قائل نشده است. در قانون مدنی مصر نیز قانونگذار در مواد ۱۸ و ۱۹ میان اموال منقول و غیر منقول و تعهدات قراردادی تفاوت قائل شده و قانون و دادگاه صالح را در خصوص دعاوی راجع به اموال غیر منقول، محل وقوع مال غیر منقول می‌داند، لذا بدیهی است مکان ارزیابی آن نیز محل وقوع آن است. چنان که رویه قضایی نیز بر همین اساس است. (ره‌پیک، ۱۳۸۰: ۶۶)

۲. اموال منقول: آرائی که درباره زمان ارزیابی خسارت قراردادی مطرح شده است، درباره ملاک مکان ارزیابی نیز مطرح می‌شود، زیرا مکان‌های مختلف گاه ظرف

۱. به عنوان مثال رأی شماره «۷۳/۵۶۹/۱۸» شعبه ۱۸ دیوان عالی کشور مورخه ۷۳/۱۰/۱۸ و رأی شماره «۳۹/۱۰» شعبه ۱۰ دیوان عالی کشور مورخه ۷۲/۱/۲۵ و رأی شماره «۱۸/۲۶۳/۷۲» شعبه ۱۸ دیوان عالی کشور مورخه ۷۲/۵/۱۲ قیمت یوم‌الادا را ملاک قرار داده است. (بازگیر، ۱۳۸۲: ۲۱۰-۱۹۴)

۲. دادنامه شماره ۱۹۲۲ کلاسه پرونده «ت/۵۰۸/۸۳/۱» مورخه ۸۳/۱۰/۲۶ شعبه اول تجدید نظر دیوان عدالت اداری که رأی به محکومیت سازمان ثبت و اسناد املاک کشور داده و وی را محکوم به پرداخت خسارت در یوم‌الادا نموده است. (زند، ۱۳۹۰: ۴۵)

قیمت‌های متفاوت است. برخی مکان وقوع عقد، مکان تخلف از تعهد، مکان انجام تعهد، دادگاه محل انعقاد عقد، محل صدور حکم یا مکان اجرای حکم و پرداخت خسارت را ملاک قرار داده‌اند. (کاتوزیان، ۱۳۸۳: ۲۲۵) حتی می‌توان بر اساس ماده ۱۰ قانون مدنی ایران و ماده ۱۹ قانون مدنی مصر ادعا کرد توافق خلاف این موارد مجاز بوده و انتخاب مکان بر عهده مالک باشد.

به نظر می‌رسد ملاک مکان تابع ملاک زمان باشد، به این معنا که انتخاب یک نظریه در مورد زمان در حقیقت انتخاب ملاک مکان نیز می‌باشد، زیرا این دو با یکدیگر توأم است. بنابراین طبق انتخاب ملاک در زمان، مکان ارزیابی خسارت نیز مکان اجرای حکم قطعی و به عبارت دیگر مکانی است که مسئول می‌خواهد مال را به مالک پرداخت کند، خواه مکان وقوع قرارداد باشد یا مکان انجام تعهد یا مکان تخلف از قرارداد یا مکان دادگاه صالح یا صدور حکم و یا اجرای آن یا هیچ کدام آنها فرقی ندارد.

در قانون مدنی مصر سخنی از مکان ارزیابی خسارت ذکر نشده، بلکه فقط در مواد ۴۳۳ و ۴۶۳ حقوق مصر^۱ از مکان سخن رفته است، ولی این دو ماده ارتباطی به بحث مسئولیت نداشته بلکه درباره بیع و میزان ثمن است. ولی شاید بتوان براساس فحوای آن گفت مکان ارزیابی خسارت محل پرداخت خسارت است. البته می‌توان ملاکی را که در حقوق ایران ارائه دادیم، اینجا نیز ارائه نموده و بگوییم چون ملاک مکان توأم با ملاک زمان است، همان طور که قانونگذار مصر برای زمان ملاک صدور حکم را قرار داده است، برای مکان هم آن را پذیرفته است، بنابراین مکان ارزیابی خسارت مکان صدور حکم باشد. به نظر می‌رسد ملاک قانون ایران یعنی مکان پرداخت خسارت (مکان اجرای حکم قطعی) از ملاک قانون مصر (مکان صدور حکم) هدف مسئولیت را بهتر تأمین می‌کند.

نتیجه

در حقوق ایران و مصر درباره زمان و مکان ارزیابی خسارت قراردادی صراحتی وجود ندارد. با توجه به وحدت ملاک مسئولیت قراردادی و قهری می‌توان از موادی که در زمینه مسئولیت قهری بیان شده است حکم آن را استنباط نمود. مواد ۳۱۱، ۳۱۲،

۱. ماده ۴۳۳: ۱. يجوز أن يقتصر تقدير الثمن على بيان الأسس التي يحدد بمقتضاها فيما بعد؛ ۲. وإذا اتفق على أن الثمن هو سعر السوق في المكان و الزمان الذين يجب فيهما تسليم المبيع للمشتري.

۳۲۸ و ۳۳۱ قانون مدنی در مبحث غصب و اتلاف و تسبیب و مواد ۲، ۳ و ۵ قانون مسئولیت مدنی و مواد ۵۲۲ و ۵۱۷ قانون آئین دادرسی مدنی اشاره‌ای وجود دارد. حقوق مصر در مواد ۱۷۰ و ۱۷۱ قانون مدنی جدید درباره تعیین خسارت اختیارات وسیعی به قاضی داده است. اگر در قرارداد یا قانون درباره میزان و نحوه جبران خسارت توافقی باشد، طبق آن عمل می‌شود و در غیر این صورت تعیین میزان خسارت به دادگاه سپرده می‌شود. دادگاه نیز با استفاده از کارشناسان خود، خسارت را ارزیابی می‌کند. در قانون ایران زمان ارزیابی اموال زمان اجرای حکم قطعی است و مکان تخمین آن در اموال منقول بر اساس ملاک زمان، مکان اجرای حکم است و درباره اموال غیر منقول محل وقوع آن است. قانون مصر ملاک زمان ارزیابی را روز صدور حکم قرار داده و درباره مکان اموال منقول مطالبی به صراحت ذکر نکرده و ملاک اموال غیر منقول را محل وقوع آن دانسته است. ملاک قانون ایران زمان و مکان پرداخت خسارت (روز اجرای حکم) از ملاک قانون مصر (روز صدور حکم) بهتر است، زیرا ممکن است از زمان صدور حکم تا اجرای آن خسارت تغییر کند یا ارزش پول نوسان داشته باشد، لذا هدف مسئولیت را بهتر تأمین می‌کند. در نهایت پیشنهاد می‌شود قانونگذار برای زمان و مکان ارزیابی خسارت، موضعی صریح و شفاف توسط موادی که به تصویب می‌رساند، اتخاذ نماید.

منابع و مأخذ:

- ابن منظور، محمد بن مكرم (بی تا)، *لسان العرب*، ج ۴، بیروت: دارالاحیاء.
- امامی، سیدحسن (۱۳۳۵)، *حقوق مدنی*، تهران: دانشگاه تهران.
- انصاری، شیخ مرتضی (بی تا)، *المکاسب*. تهران: کتابفروشی اسلامیة.
- باریکلو، علیرضا (۱۳۸۵)، *مسئولیت مدنی*، تهران: میزان.
- باز اللبنانی، رستم، سلیم (۱۹۸۶م)، *شرح المجله*، ج ۳، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- بازگیر، یدالله (۱۳۸۲)، *آرای قطعیت یافته دادگاهها در امور مدنی، مزارعه، مساقات، مضاربه، حواله قرض، طلب، نکاح، طلاق، خسارت در قانون تملک آپارتمانها*. ج ۱، تهران: بازگیر.
- بوساق، محمدالمدنی (۲۰۰۷م)، *التعویض عن الضرر فی فقه الاسلامی*، الرياض: دارکنوز اشبیلیا للنشر و التوزیع.
- حاجی عزیزی، بیژن و نگین غلامی (۱۳۹۲) «بررسی تطبیقی فرض سببیت در مسئولیت قراردادی»، نامه مفید، ش ۱۰۰.
- حافظ، مجدی محمودمحب (۲۰۱۵م)، *کنوز مصر للاحکام، (النقض، الاداریه، الدستوریه) احکام محکمه النقض: جنائی، مدنی و... (من عام ۲۰۰۷ حتی عام ۲۰۰۸)*، قاهره: دارمحمود.
- حجتی اشرفی، غلامرضا (۱۳۸۱)، *قانون مدنی*، تهران: گنج دانش.
- حسینی نژاد، حسینقلی (بی تا)، *مسئولیت مدنی*. تهران، دانشگاه شهید بهشتی.
- خلیفه، عبدالمنعم، (۲۰۱۱م)، *المسئولیه التقاعدیه فی تنفيذ العقود الاداریه*، مصر: اسکندریه، منشأة المعارف.
- دناصوری، عزالدین و عبدالحمید شورابی (۲۰۱۳م)، *المسئولیه المدنیه فی ضوء الفقه و القضاء*، اسکندریه: شركة ناس.
- دوستعلی مکی، غلامحسین (بی تا)، *تفاوت مسئولیت قراردادی و قهری*، مشهد: کانون وکلای دادگستری استان خراسان.
- رودیجانی، محمد مجتبی (۱۳۸۷)، *حقوق مدنی ۳ (مسئولیت های قراردادی ضمانت اجرای مفاد قرارداد)*، تهران: کوشا مهر.
- رهپیک، حسن (۱۳۸۰)، *حقوق مدنی*، الزامات بدون قرارداد، تهران: اطلاعات.

- الزحیلی، وهبه، (۱۹۹۸م)، *نظریه الضمان او احکام المسؤولية المدنية و الجنائية، دراسة المقارنته، بیروت: دارالفکر المعاصر.*
- زندی، محمدرضا، (۱۳۹۰) *رویه قضایی دادگاه‌های بدوی و تجدید نظر استان تهران در امور مدنی خسارت و اجرت‌المثل، تهران: جنگل جاودانه.*
- زین‌الدین بلال، امین (۲۰۱۱م)، *المسؤولية الادارية التعاقدية و الغير التعاقدية فی مصر، فرنسا، دراسة المقارنته، قاهره: دارالفکر الجامعی.*
- سنهوری، عبدالرزاق (۱۹۹۶م)، *الوسیط فی شرح القانون المدني الجديد، بیروت: الحلبي الحقوق.*
- سنهوری، عبدالرزاق (۱۹۹۸م)، *الوجیز فی النظرية العامة للائتمار، بیروت: الحلبي الحقوق.*
- شامسی، عمر علی (۲۰۱۰م)، *فسخ العقد، مصر: المركز القومي للاصدارات القانونیه.*
- شهری، غلامرضا و امیر حسین آبادی (بی تا)، *مجموعه نظرهای مشورتی اداره حقوقی دادگستری جمهوری اسلامی ایران در مسائل مدنی از سال ۱۳۵۸ به بعد، تهران: روزنامه رسمی کشور.*
- شهیدی، موسی (۱۳۳۰)، *مجموعه موازین قضائی محکمه عالی انتظامی قضات، ج ۲، چاپخانه علمی.*
- شهیدی، مهدی (۱۳۸۶)، *حقوق مدنی، تهران: مجمع علمی و فرهنگی مجد.*
- طاهری، حبیب‌الله (۱۴۱۸ق)، *حقوق مدنی، ج ۲، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.*
- طباطبائی، شریف احمد (۲۰۱۱م)، *الموسوعة الشاملة فی التعويضات المدنية فی ضوء القضاء و الفقه، مصر: المركز القومي للاصدارات القانونية.*
- عادل، مرتضی (۱۳۸۰)، *«توافق بر خسارت در قراردادها»، مجله حقوق دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، ش ۸۵.*
- قاسمی، محسن (۱۳۸۴)، *«جبران خسارت نقض قرارداد در کنوانسیون بیع بین‌المللی کالا، حقوق ایران، فرانسه، مصر و لبنان»، مجله حقوق بین‌المللی، ش ۳۲.*
- قربانپور، امیر مهدی (۱۳۹۱)، *مسئولیت قراردادی (ماهیت و مباحث)، تهران: مجد.*
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۳)، *حقوق مدنی، تهران: دانشگاه تهران.*
- کاشف‌الغضا، محمدحسین (۱۳۵۹ق)، *تحریرالمجله، ج ۱، نجف: المكتبة المرتضویه.*

- المرزوقی، محمدبن عبدالله (۲۰۰۹م)، *مسئولية المرء عن الضرر الناتج من تقصيره*، بیروت: الشبكة العربية للابحاث والنشر.
- میرزایی علیرضا (۱۳۸۴)، *محشی ق.م با نظریات شورای نگهبان آرای وحدت رویه و اصراری شعب دیوانعالی کشور و...*، تهران: بهنامی.
- نجفی، محمدحسن (۱۳۹۹)، *جواهرالکلام فی شرح شرایع الاحکام*، ج ۳۷.
- نقیبی، ابوالقاسم (۱۳۸۶)، *خسارت معنوی در حقوق اسلام، ایران و نظام های حقوقی معاصر*، ج ۱، تهران: امیر کبیر.
- نبیل، ابراهیم سعد و محمدحسن قاسم (۲۰۰۷م)، *المدخل الالقانون القاعده الفقهیه (نظریة الحق)*، منشورات الحقوقية الحلبي.
- وحدتی شبیری (۱۳۸۸)، «*مبنای مسئولیت مدنی یا ضمان ناشی از تخلف اجرای تعهد*»، *مجله فقه و اصول*، ش ۸۲.

